

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: 94 (477.7)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-3-4-85-92

ФІЛАС Віктор Миколайович,

кандидат історичних наук, доцент
кафедри дизайну Хортицької
національної академії (м. Запоріжжя)
e-mail: filasvn@gmail.com

ВІЗУАЛІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ЄВРОПЕЙСЬКИМИ МАНДРІВНИКАМИ: ОСОБЛИВОСТІ, ХІД, РЕЗУЛЬТАТ

У статті досліджено особливостей процесу візуалізації європейськими мандрівниками історичної реальності Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Зазначається, що епоха Просвітництва XVIII ст. спричинила моду на східну культуру та освітні традиції значно підвищили інтерес до Північного Причорномор'я. Візуальні джерела створенні під час приватних вояжів європейських мандрівників за повнотою відображення історичної реальності складають три групи. До першої групи входять щоденникові зображення, що фіксують стан оточуючої автора реальності, яку він побачив. Другу групу складають невеликі візуальні замітки, де відображені яркі епізоди дійсності, що зафіксовані вояжерами. До останньої, третьої, групи належать поодинокі роботи, що збереглися завдяки їх тиражуванню. Ці роботи скоріш за все належать до втрачених або і досі невідомих первинних комплексів на північно-причорноморську тематику.

Ключові слова: графіка, візуальне джерело, подорож, Північне Причорномор'я, треволог.

Постановка проблеми. Після приєднання земель Північного Причорномор'я до Російської імперії в останній третині XVIII ст. простори цього регіону, а особливо Крим, стають такою собі «l'Europe Orientale», найбільш безпечною для європейців [1, 46]. У 1787 р. французький дипломат Л.-Ф. Сегюр у листі до Г. Потьомкіна писав про Бахчисарай як про східне «місто з тисячі і однієї ночі» [2, 196], з тією різницею, що тут можна було все оглянути та побувати навіть у найсакральніших місцях, куди європейцям-християнам в інших східних країнах вхід було заборонено під страхом бути схопленим і страченим [1, 308-309].

Як відомо, Просвітництво XVIII ст. характеризувалось інтересом до східної культури. Саме тому в цей період нормою освітньої культури серед європейської аристократії було здійснення подорожей в іншу країну, особливо на Схід. Ці вояжі все більше визначались як візуальна практика, що базувалась на просвітницькій ідеології [3, 1071-1072]. Мода на східну культуру та освітні традиції значно підвищили інтерес до Північного Причорномор'я, особливо, до Криму. Широкі простори понтійського узбережжя, які берегли в собі значну кількість культурних та історичних пам'яток, різних народів та епох, стали досить популярним серед представників еліт, місцем для організації вояжів, що додавало значні бонуси до статусу дворянина.

Окрім цього, у європейському суспільстві існував певний попит на візуальну інформацію про північно-причорноморський регіон. Цей попит підігрівався і подіями російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Інакше, як пояснити факт тиражування у 1771 р. у Німеччині двох старих гравюр, створених на основі усної інформації з видами кримських міст Перекопа та Кафи (початку XVIII ст.). Падіння саме цих міст стало ключовими подіями кримського театру російсько-турецького протистояння у 1771 р., що фактично поклало початок для поступової ліквідації Кримського Ханства.

Протягом останньої третини XVIII ст. – середини XIX ст. регіон, переважно Одесу та Кримський півострів, відвідало багато європейських мандрівників. Ці мандрівки залишили по собі досить цікавий інформаційний пласт, значну частину якого представляють зображальні джерела. Зображення фіксували спогади про події, явища, образи, об'єкти, з якими мав справу мандрівник і які відбилися у його свідомості. Така зображальна діяльність носила, в першу чергу, життєво-досвідний характер.

Аналіз досліджень і публікацій. Одним з вектором історичних розвідок, який набув розмаху наприкінці XX та початку XXI ст. у рамках північно-причорноморських студій, стали дослідження так званих «мандрівних нарисів» або тревологів. Однак в радянський час звернення до тревологів як до історичного джерела не був частим через орієнтацію марксистської ідеології на дослідження соціально-економічних явищ. Тревологи, зазвичай, містили інформацію, яка була далека від цього. В останні два десятиліття інтерес до подорожніх записок зайняв стійке місце в історіографії. Серед фундаментальних та загальних робіт слід особливо відзначити роботи О. Вінтоняка [4], П. Бочана [5], О. Дери-ведмідь [6], М. Храпунова [7], О. Мальгіна [8], Т. Прохорової [9], О. Третьяк [10], а також серію робіт на тематику дослідження тревологів А. Непомнящего [11; 12; 13]. Всі ці розвідки не тільки прослідкували життєвий та творчий шлях авторів малюнків, але й висвітлили особливості перебування у Північному Причорномор'ї цих мандрівників. Однак вони в більшості своїй концентрують свою увагу на нарративній частині, уникаючи аналізу візуальної складової.

Метою статті є висвітлення особливостей процесу накопичення європейськими мандрівниками візуальних джерел, що фіксували історичну реальність Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Під час своїх подорожей багато вояжерів вели щоденники, які, потім як правило, видавалися. Цінності цим подорожнім нотаткам, окрім опису географії подорожей, цікавих фактів та вміння умовно перенести читача за сотні й тисячі кілометрів, додавало їх візуальне супроводження. Окрім цього, частина цих мандрівників не вела щоденники, а залишала свої враження у вигляді графічних чи живописних зображень та іноді детально (чи не дуже) підписуючи сутність зображеного. Однак, не всі мандрівники могли малювати або, тим більш, дозволити собі брати у подорож компаньйона-художника. Серед більш ніж півсотні виданих тревологів, присвячених Північному Причорномор'ю, лише декілька мають оригінальну ілюстративну частину. Іноді бажання візуалізувати свої подорожні нотатки за відсутності власного ілюстративного матеріалу вирішувалось за рахунок інших авторів. Так, наприклад, Є. Хаєцький, який відвідав Крим у 1844 р. разом з К. Браницьким, тестем генерал-губернатора М. Воронцова, проілюстрував свою роботу вже виданими малюнками О. Раффе без посилання на авторство [14]. Іншим прикладом можуть бути подорожні нотатки барон Ж. Рейли, який побував у Криму у 1803 р. Його роботу, що була видана у 1806 р., супроводжують малюнки Х. Гейслера [15]. Подібні ситуації мали місце у тогочасній видавничій практиці, оскільки ілюстрація допомагала перенестись та відчутти краще той світ, який описує автор тревологів.

Усіх мандрівників об'єднувало те, що вони не переслідували комерційної та наукової мети, їх мотивація зображати дійсність лежала виключно на перетині пізнання, вражень та інтересу. Серед великої кількості іноземних вояжерів до Півдня, лише англійці Д. Кларк, Дж. Уебстер, Е. Александер, Е. Спенсер, німець Д. Шляттер, а також французи С. - Фовель та Л. Кассас проілюстрували свої тревологи. Окремо також слід виділити архітектора Ж. Мюнца та етнографа і художника-любителя В. Кізіветтера мандрівні нариси яких були рясно оздоблені ілюстративним матеріалом та, по суті, за об'ємами вміщеної інформації не поступалися тексту щоденників. Розглянемо творчий доробок цих мандрівників у хронології відвідування регіону.

Одним із перших іноземців, хто відвідав Північне Причорномор'я у 1781 р після його поступового переходу під вплив Російської імперії, був французький художник, мемуарист та інженер-архітектор *Жан Анрі Мюнц (Jean Henri Muntz, 1727-1798 pp.)*. Він народився у м. Мілуз, освіту інженера здобув також у Франції. Багато спроектованих ним будівель були зведені у Англії та Голландії. У 1780-1785 рр. він працював на землях України. Зокрема в Корсуні Ж. Мюнц заклав палац та парк на замовлення племінника короля С. - Понятовського [16, 40-41]. У 1781 р. Ж. Мюнц здійснив свою першу подорож по Україні.

Він виїхав з Варшави до Могільова, далі рушив до Молдавії. Звідти, через Балту та Умань, його шлях проліг до Кременчука, звідки Дніпром він спустився до Херсона. З Херсона Ж. Мюнц виїхав у зворотному напрямку на Канів. Подорож тривала з 15 липня по 9 жовтня 1781 р. [17, 131] та відобразилась у 63-х малюнках. З деяких згодом було намальовано акварелі, які, за невеликими деталями вирізняються від малюнків, що були зроблені в основному, тушшю та олівцем. Усі малюнки та акварелі збереглися до наших днів [18; 19; 20]. Відносно придніпровського регіону, який відвідав Ж. Мюнц, відомо 18 зображень, що включають 11 малюнків та 7 акварелей зроблених за деякими малюнками. Недоліком інформації, яку несуть ці малюнки, є слабкий рівень їх деталізації. Це пояснюється панорамним способом фіксації де чітку деталізацію передати важко. Не дивлячись на це, малюнки несуть цінну інформацію про побут населення Надпорожжя – селян, козаків, рибалок та дніпровських лоцманів.

Роком пізніше Ж. Мюнца Крим відвідав уродженець французького міста Клермон, художник та археолог *Луї-Франсуа-Себастьян Фовель (Louis-Francois-Sebastien Fauvel, 1753-1838)*. Він походив з родини королівського службовця. Навчався в єзуїтському колегіумі, а з 1773 р. за протекцією художника Г. Дойєна був прийнятий до паризької Королівської академії живопису та скульптури, де спеціалізувався на живопису [21]. Після закінчення академії та отримання офіційного статусу «художника короля» згодився поїхати з графом О. Шуазель-Гуфф'є до Греції. Зацікавившись античною археологією, С. Фовель більшу частину свого творчого життя присвятив вивченню та збиранню давньогрецьких старожитностей. Художня діяльність С. Фовеля була обумовлена знаходженням на службі у графа О. Шуазель-Гуфф'є, де він виконував малюнки давньогрецьких артефактів та залишків античної архітектури. Виконуючи завдання графа, С. Фовель здійснив короточасну подорож до Криму у 1783 р. Під час перебування на півострові художник зафіксував в малюнках п'ять зображень кримських татар різних соціальних груп [22, 301-302]. Роботи С. Фовеля носять характер замкненої ситуації-сцени, в якій людині на передньому плані відводиться символічна роль манекену, що стоїть так, аби якнайкраще представити перед глядачем особливості одягу, зброя, праць тощо. Задній план міг бути відсутнім або «розмитим» та включати природне середовище, елементи побуту чи рід занять «манекена». Малюнки відповідають техніці типізації в стилі знаменитих «криків Парижу» – реклами паризьких торговців, яка знайшла своє відображення у музиці, мовознавстві, літературознавстві того часу [23; 51]. Ці зображення, що були дуже популярними у Франції та у решті країн Західної Європи XVI – XVIII ст. віддалено нагадували середньовічну книжкову мініатюру.

Відомий англійський письменник та єпископ *Редженальд Хебер (Reginald Heber, 1783–1826 pp.)* після закінчення ним Оксфордського університету у 1806 р. вирішив здійснити «grand tour» Європою. Але наполеонівські війни змінили його план, і замість Південної Європи він рушив до Скандинавії та далі до Санкт-Петербургу та Москви. З Москви, через Тамань і Керч він потрапив до Криму. Проїхавши Південним берегом від Феодосії до Балаклави, а потім й до Бахчисараю, Р. Хебер направився до Херсону та Одеси. Всю його подорож по Північному Причорномор'ю було описано у восьмій частині його щоденників, виданих вже по його смерті у 1830 р. дружиною [24]. Одним з результатів кримської подорожі Р. Хебера стали зображення міст Криму (Бахчисараю, Балаклави, Керчі), природних об'єктів (мису Фіолент, гори Чатирдаг, острову Зміїний, кримського степу), історичних місць (Мангупу) та кримських татар. У всіх малюнках присутні елементи готичного стилю.

Мандруючи Східною Європою на початку XIX ст. Одесу відвідав французький художник, архітектор та археолог *Луї Франсуа Кассас (Louis Francois Cassas, 1756-1827 pp.)*, що народився у м. Азе-де-Феррон. Л. Кассас відомий тим, що він створив колекцію з 745 макетів архітектурних пам'яток та малюнків до них, які репрезентують давню історію Близького Сходу та Північної Африки [25]. Також по собі він залишив акварельний малюнок одеської затоки з Ланжерону, який у 1820 р. було видано у вигляді офорту [226].

У 1822-1828 рр. у місіонерських справах у Північному Причорномор'ї перебував швейцарець *Даніель Шляттер (Daniel Schlatter, 1791-1870 pp.)*. Він походив з купецької родини м. Санкт-Галена. У рідному місті він закінчив комерційне училище та місіонерську школу у Базелі. Дослідник біографії Д. Шляттера У. Келін зазначає, що ще з ранніх років він виношував ідею про здійснення подорожу на невідомий та загадковий Схід і тому не дивно, що при нагоді його вибір пав на Північне Приазов'я та Крим [27; 391-392].

Д. Шляттер у 1822 р. через Берлін та Ригу, приїздить до Санкт-Петербургу, а звідти, через Москву, добирається до приазовських менонітських колоній та ногайських кочовищ. У цьому ж році він покинув Північне Приазов'я, але у 1825 р знов повернувся сюди та, відвідавши Крим, повернувся через Одесу додому. В останнє Д. Шляттер приїздив до Північного Причорномор'я у 1827 р. Хроніка його перебування тут відобразилась у щоденнику, який був виданий у 1835 р. [28]. Щоденник містив вклені розфарбовані літографії. Візуальна увага Д. Шляттера мала орієнталістичну направленість і тому була сконцентрована лише на етнічних особливостях татар та ногайців. Одна група зображень зроблених Д. Шляттером фіксує основні етнічні особливості костюмів татар та ногайців. Інша – представляє особливості побуту цих народів. Характер зображень має не високий рівень виконання та наводить на думку про доопрацювання розрізаних ескізів за пам'яттю вже за межами Приазов'я.

Син священика з шотландського м. Інвірарігі Дж. Уебстер (1802-1828 рр.) відвідав Північне Причорномор'я у 1824 р. Він навчався у Единбурзькому університеті та лондонському Іннер-Темплі. Перервавши навчання, Дж. Уебстер здійснив ряд тривалих поїздок по континенту, що вважалось одним з елементів освітньої програми для молоді. Уебстер побував у середземноморських країнах, у Франції, на Мальті та в Італії, потім відправився у Нідерланди, Німеччину та Австрію. Звідти він, через Краків та Львів, прибув у 1824 р. до Північного Причорномор'я, плануючи далі морем рушити через Одесу до Стамбулу, але обставини змусили його вчинити подорож до Криму [29]. Він подорожував зі своїм супутником У. Ньюхемом (*W. Newham*), який вмів добре малювати. У. Ньюхем створив кілька малюнків, які дійшли до нас у вигляді 7 гравюр на окремих листах та 9 гравірованих віньєтках, що були надруковані в опублікованих щоденниках Дж. Уебстера. З цих робіт 4 гравюри, відображають природні та архітектурні пам'ятки Криму (Мердвень, Інкерман, Балаклава та Ханський палац), в 4-х віньєтках зображено елементи громадянської та культової архітектури кримських татар, також публічне покарання злочинця в Сімферополі.

До Північного Причорномор'я, мандруючи Північною Росією та Фінляндією, завітав у 1830 р. і англійський капітан *Е. Александер (E. Alexander)*, що навчався у Британському військовому коледжі. Його шлях пройшов через Єлизаветград до Одеси, а потім через Херсон до Криму. Тут він здійснив подорож за маршрутом: Севастополь – Байдари – Ялта – Феодосія – Карасубазар – Сімферополь. Е. Александер зробив декілька малюнків античних артефактів, а також два панорамні малюнки Севастополя та Південного узбережжя [30].

У 1836 р. Одесу та Крим відвідав англійський мандрівник *Едмунд Спенсер (Edmund Spenser)*. Він прибув на Чорноморське узбережжя Кавказу з Туреччини на контрабандному судні під виглядом генуезького лікаря. Е. Спенсер відвідав Черкесію та Мігрелію, а потім Крим. Мандрівник побував у портових містах Криму разом з М. Воронцовим, з яким він познайомився в Одесі та був запрошений генерал-губернатором до цієї поїздки [31, 221]. Е. Спенсер побував у Бахчисарі, Сімферополі та деяких татарських селах гірського Криму і території розселення ногайців. Через Одесу англієць покинув Російську імперію. Метою його подорожі, були також збір розвідувальних даних на користь британського уряду [32, 2]. Незважаючи на це Е. Спенсер найшов час щоб зробити три малюнки з видами Інкерману, Євпаторії та перевалу Мердвень, а також два жанрових малюнки кримських татар та один – ногайців.

Масштабні військові маневри 1837 р. під Вознесенськом викликали неабияке зацікавлення в Європі. На них були присутні багато представників європейських еліт. Серед них був і прусський генерал-лейтенант *Людвіг фон Врангель (August Friedrich Ludwig Freiherr von Wrangel, 1774-1851 рр.)*. Він народився у пруському містечку Польнуві у родині генерал-майора Фридрих Ернста фон Врангеля. І тому не дивно, що подальша доля Л. фон Врангеля була пов'язана з військовою справою, яку він вивчав у Військовій школі Парижу. Як і його батько Л. фон Врангель все своє життя присвятив пруській армії. Він брав участь у наполеонівських війнах. Звільнившись з армії у 1832 р., Л. фон Врангель здійснив декілька подорожей до Туреччини, Греції та у Північне Причорномор'я. Достовірно відомо, що він відвідав Одесу та Вознесенськ. Під час своїх поїздок Л. фон Врангель робив любительські малюнки. Зараз відомо про два зображення з вознесенських маневрів 1837 р., що належать його руці [33].

Автором, у якого як і у Ж. Мюнца візуальна інформація значно перевищила його подорожні записи, був німецький мандрівний художник *Вільгельм Кізіветтер (Wilhelm*

Kiesewetter, 1811-1865 pp.). Він народився у м. Берліні де й отримав художню освіту у відомого майстра К. Рюгге. Надалі В. Кізіветтер намагався заробляти малюючи картини маслом на гострі соціально-побутові теми. Однак справи йшли погано, картини слабо продавались й тому В. Кізіветтер кидає все і відправляється у довгий подорож, який тривав шляхами Скандинавії, а також європейської та азійської частин Російської імперії аж 14 років. Навесні 1845 р. через Ростов та Таганрог В. Кізіветтер потрапляє до Криму, й тут він два роки мешкає у Сімферополі, Бахчисараї та Гурзуфі. Восени 1847 р. В. Кізіветтер покидає Крим та з Ялти виїжджає на Кавказ [34, 10]. Результат дворічної подорожі південно-західним Кримом були оформленні у 44-х намальованих масляними фарбами роботах [34, 7]. Нажаль, з них збереглись лише 41, а інші роботи загинули у вирі Другої світової війни. Проведена в результаті дослідження суцільна евристика по світових аукціонах та у приватних колекціях виявила дві роботи, які вважались втраченими. Це роботи «Кримський татарин» та «Кримський татарин з Карасубазару». Тож є надія, що й остання картина з кримської серії В. Кізіветтера теж знайдеться та буде введена до наукового обороту.

Роботи В. Кізіветтера складаються з трьох груп. Перші дві групи мають етнографічний характер и представляють, відповідно, побут кримських татар та бахчисарайських циган. Останню третю групу складають зображення архітектурних споруд та їх інтер'єру, зокрема Бахчисарайського ханського палацу, татарського села Гурзуф, кав'ярні у Сімферополі тощо. Роботам В. Кізіветтера притаманні такі характерні риси: 1) спостережливість та зацікавленість, як складові інтересу до невідомих йому культур підняли його роботи на високий реалістичний рівень; 2) глибоке проникнення у деталі матеріальної культури кримських циган і татар, а також архітектурних споруд та інтер'єру; 3) ігнорування антропологічними особливостях кримських татар та циган. Люди виступають в його роботах саме, як носії матеріальної культури й тому у зображеннях обличчя присутні стереотипи, а у сюжетах – постановки в яких люди виконують функції манекенів. Тай взагалі, люди в роботах В. Кізіветтера заглиблені в їх природне, етнічне або професійне середовище, а тому роботи цього художника-мандрівника є цінним джерелом, в якому чітко висловлена соціальна і професійна строкатість представників цих двох етносів Криму, а також елементи архітектурне різноманіття міст і сіл півострову.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що візуальна джерельна база вивчення історії Північного Причорномор'я значно збагачувалась за рахунок зображень, зроблених під час приватних вояжів європейських мандрівників. Ці джерела за своїм представництвом та повнотою відображення історичної дійсності не є однорідними та складають три групи. До першої групи входять щоденникові зображення, які дають змогу повністю реконструювати маршрут подорожі автора та дослідити деякі особливості повсякденності цього вояжу. Ці зображення фіксують стан оточуючої автора реальності, яку він побачив. У них зображення виступають не тільки на рівних з текстом у фіксації дійсності, але й часто виступають основним інформатором, де текст лише конкретизує зображений факт, ситуацію або явище. Серед цих джерел головне місце посідають роботи Ж. Мюнца, які відрізняються універсалізмом та хронологічною послідовністю. Роботи В. Кізіветтера, в цілому, теж відповідають критеріям цієї групи, але ж вони тематично орієнтовані на відображення повсякденності корінного населення Криму – татар та циган, і мають умовну хронологічну послідовність. Другу групу складають невеликі візуальні замітки, де відображені яркі епізоди дійсності, зафіксовані вояжерами. Серед них виділяються роботи Д. Шлягтера. До цієї групи також тяжіють роботи художників Р. Хебера та У. Ньюхема, ілюстрації яких частково увійшли до виданих подорожніх нарисів Дж. Уебстера та Е. Кларка. До другої групи можна включити й малюнки Є. Спенсера. До останньої, третьої, групи належать поодинокі роботи Е. Александера, Л. Касаса та Л. Врангеля. Ці роботи авторів-любителів збереглись завдяки тому, що були тиражовані. Зазначені тиражовані малюнки, скоріш за все, належать до втрачених або і досі невідомих первинних комплексів північно-причорноморської тематики.

Список використаної літератури

1. Вульф Л. Изобретая восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / Пер. с англ. И. Федюкина / Л. Вульф – Москва : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с. С.123

2. Сегюр Л.-Ф. де. Письма графа Сегюра к князю Потемкину / Сообщ. П. Дашковым / Л.-Ф. де Сегюр. // Исторический вестник, 1880. – Т. 3. – № 9. – С. 193-198.
3. Adler J. Travel as performing art / Adler J. // The American Journal of Sociology. – Vol. 94. – № 6 (May, 1989). – P. 1366-1391.
4. Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / О. Вінтоняк. – Львів; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. – 141 с.
5. Бочан П. Україна в поглядах німецьких і французьких вчених, послів і мандрівників XVII – XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / П. Бочан. – Чернівці : 2008. – 20 с.
6. Деремедведь Е. Крымская Ривьера : авантюрные приключения англичанок в Тавриде / Е. Деремедведь. – Симферополь : Сонат, 2008. – 208 с.
7. Храпунов Н. Крым в описаниях Реджинальда Хербера (1806 г.) / Н. Храпунов // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2008. – Вып. 14. – С. 645-697
8. Мальгин А. В. Русская Ривьера : курорты, туризм и отдых в Крыму в эпоху Империи (конец XVIII – начало XX в.) / А. В. Мальгин. – Симферополь : Сонат, 2004. – 352 с., ил.
9. Прохорова Т. Джеймс Александер и его путешествие в Крым в 1829 г. : к вопросу о роли иностранных путешественников в формировании науки о крымских древностях / Т. Прохорова // Межд. науч. конф. «Охрана культурного наследия : проблемы и перспективы» : тез. докл. и сообщ. / НЗ «Херсонес Таврический». – Севастополь, 2012. – С. 57–59.
10. Третьяк А. Книга ставшая документом. Павел Сумароков. // Первые книги Одессы. – Одесса : Optimum, 2011. – С. 63-71.
11. Непомнящий А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий; Ин-т укр. археологии и этнографии им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 211 с.
12. Непомнящий А. Иностранные путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке / А. Непомнящий // Заселення Півдня України: Проблеми національного та культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція: У 2-х ч. – Херсон, 1997. – Ч. 1. – С. 219-223.
13. Непомнящий А. Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Київ, 1998. – Вип 1. – Ч. 2. – С. 138–144.
14. Chojecki E. Wspomnienia z podróży po Krymie / E. Chojecki. – Warszawa, 1845. – 313 s.
15. Reuilly J. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire, pendant l'année 1803; Suivi d'un mémoire sur le commerce de cette Mer, et de notes sur les principaux ports commerzans. D'édit a Sa Majesté l'Empereur et Roi, par J. Reuilly, auditeur au Conseil d'Etat, Membre de la Légion d'honneur, Sous-Préfet de Soissons. Avec cartes, planches et vignettes. / J. Reuilly. – Paris : Bossange, Masson et Besson. – 1806. – 359 p.
16. Родичкина О. Ян Генрих Мюнц и его роль в культуре Украины. / О. Родичкина // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000 р. – № 1. – с. 40 – 44. С.40–41
17. Дракохруст Е. Документ о правобережной Украине 18 в.: альбомы и дневники Иоганна-Готлиба Мюнца. / Е. Дракохруст // Историк-марксист. – 1940. – № 9. – с. 130 – 134. С.131
18. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. InG.GR 829/47. Voyages pictoresques de la Pologne par Mьntz 1781-1783. Lawowanie w tonach szarych i brьnzowych, pьkzel.
19. Отдел письменных источников Государственного исторического музея. Ф.446 Мальцев Потап Михайлович. Оп. 1. Ед. хр. 45. Альбом Мюнца. Пейзажи и путешествия и костюмы Украины, Молдавии и Польши. 121 л.
20. Отдел письменных источников Государственного исторического музея. Ф.446 Мальцев Потап Михайлович. Оп. 1. Ед. хр. 44. Альбом Мюнца. Пейзажи Польши. 35 л
21. Zambon A. «Des statues étrusques et des vases phéniciens» La découverte de la sculpture archaïque et de la céramique géométrique en Grèce a la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle. [Electronic recourse] / A. Zambon // Histoire culturelle et sociale de l'art. Université Paris 1. – Disponible sur: http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/MondeRomainMedieval/texte%20A_%20Zambon.pdf (page consultée le 30/12/2012)
22. Маринович Л. Судьба Парфенона / Л. Маринович, Г. Кошеленко. – Москва : Языки русской культуры, 2000. – С.301-302. 352 с.
23. Вишленкова Е. Визуальное народописание Российской империи, или Увидеть русского дано не каждому / Вишленкова Е. – Москва : НЛЮ, 2011. – 381 с.
24. Heber R. Heber A. The Life of Reginald Heber, D.D. Lord Bishop of Calcutta: With Selections from His Correspondence, Unpublished Poems, and Private Papers : Together with a Journal of His Tour in Norway, Sweden, Russia, Hungary and Germany, and a History of the Cosacks. / Heber R. Heber A. – London : Murray, 1830 – Vol. 1. – 684 p. P. 250-280
25. Старая Одесса в произведениях графики: каталог / сост. Л.В.Фабрика, В.И.Солодова. – Одесса : ОГНБ им. Горького., 1995. – 56 с. С. 5
26. Vidler A. The Paradoxes of Vandalism: Henri Grьgoire and the Thermidorian Discourse on Historical Monuments. / A. Vidler // Popkin J.D. et al. (eds.). The Abbь Grьgoire and His World. / Popkin J.D. et al. (eds.). – Dordrecht, Boston, London : Kluwer Academic Publishers, 2000 – 200 с. С. 129-156. С. 154
27. Kьlin U. Die Kaufmannsfamilie Schlatter : ein Ёberblick Ёber vier Generationen. / U.Kьlin // Schweizerische Zeitschrift fьr Geschichte. Revue suisse d'histoire. Rivista storica svizzera. – №48. – 1998. – С. 391–408. С.391-392
28. Schlatter D. Bruchstucke aus einigen Reisen nach dem sudlichen RuЯland, in den Jahren 1822 bis 1828: mit

- besonderer Rücksicht auf die Nogayen-Tataren am Asowschen Meere. / Schlatter D. – St. Gallen : Huber, 1830. – 496 s.
29. Храпунов Н. И. Восточная Европа в дневнике шотландского путешественника Дж. Уэбстера (1827) / Н. И. Храпунов // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. — 2012. — № 3 (105). — С. 85-97. С.86-87
  30. Alexander E. Travels to the seat of war in the East, through Russia and the Crimea, in 1829. / E. Alexander – London : H. Colburn and R. Bentley, 1830.– Vol.1. – 318 p.
  31. Spenser E. Travels in Circassia, Krim, Tartary, including a steam voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea. Third Edition in two volumes. / E.Spenser – London : Henry Colburn, 1839. – Vol. I.– 444 p. P. 221
  32. Спенсер Е. Путешествие в Черкессию. / Е. Спенсер : под. ред. Н.Нефляшевой. – Майкоп : Адигея. – 1994. – 85 с. С.2
  33. Wrangel L. Flächige Skizzen aus Ost und Sьd, gesammelt auf einer Reise nach Wosnesensk, Odessa, Constantinopel, Smyrna, Athen und Corfu. Mit 8 lithographirten Ansichten und Plдnen. / L. Wrangel. – Gdansk : Gerhard, 1839. – 254 p.
  34. Каульбах Б., Титмаер Э. Художники этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811 – 1865) в Крыму. / Б. Каульбах, Э. Титмаер. – Киев : Издательство «ВК», 2005. – 130 с. С.8-9

References

1. Wulf, L. (2003). *Inventing Eastern Europe: A map of civilization in the epoch of the Enlightenment*. Moscow (in Rus)
2. Segur, L.-F. de. (1880). Letters from Earl Segur to Prince Potemkin. *Historical Bulletin*, 9, 193-198 (in Rus)
3. Adler, J. (1989). Travel as performing art. *The American Journal of Sociology*, 94, 1366-1391 (in Eng)
4. Vintonyak, O.M. (1995). *Ukraine in the descriptions of West European travelers in the second half of the 18th century*. Munich (in Ukr)
5. Bochan, P. (2008). *Ukraine in the views of the German and French scientists, ambassadors and travelers of the 17th-19th centuries*. Chernivtsi (in Ukr)
6. Derevedmed, E. (2008). *Crimean Riviera: adventurous adventures of Englishwomen in Tavrida*. Simferopol (in Rus)
7. Hrapunov, N. (2008). Crimea in the descriptions of Reginald Herber (1806). *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii. (Materials on Archeology, History and Ethnography of Tavria)*. Simferopol, 14, 645-697 (in Rus)
8. Malgin, A. (2004). *Russian Riviera: resorts, tourism and recreation in the Crimea in the era of the Empire (late XVIII – early XX century.)*. Simferopol (in Rus)
9. Prokhorova, T. (2012). James Alexander and his journey to Crimea in 1829: the issue of the role of foreign travelers in the formation of the science about Crimean antiquities. *Okhrana kul'turnogo naslediya : problemy i perspektivy : tez. dokl. i soobshch. (Protection of cultural heritage: problems and prospects : theses and articles)*. Sevastopol, 57-59 (in Rus)
10. Tretyak, A. (2011). The book that had become a document. Pavel Sumarokov. *The first books of Odessa*. Odessa, 63-71 (in Rus)
11. Nepomnyashchy, A. (1999). *Notes of travelers and guidebooks in the development of historical regional studies of the Crimea (the last third of the XVIII - beginning of the XX century)*. Kyiv (in Rus)
12. Nepomnyashchy, A. (1997). Foreign travelers about the colonization of the Crimea in the late XVIII – XIX century. *Zaselennya Pivdnya Ukrainy: Problemy natsional'nogo ta kul'turnogo rozvytku. (Population of Ukraine: Problems of the National Cultural Development)*. Kherson, 219-223 (in Rus)
13. Nepomnyashchy, A. (1998). Traveling around the Crimea in the first third of the nineteenth century and his role in the development of regional studies and tourism. *Turystychno-kraeznavchi doslidzhennya (Tourism regional studies)*. Kyiv, 138-144 (in Ukr)
14. Chojecki, E. (1845). *Memories from a journey through the Crimea*. Warsaw (in Pol)
15. Reuilly, J. (1806). *Travel in Crimea and in the Black Sea region during the year 1803*. Paris (in Rus)
16. Rodichkina, O. (2000). Yan Henrik Mьnz and his role in the culture of Ukraine. *Visnyk Ukrains'kogo tovarystva okhorony pam'yatok istorii ta kul'tury (Bulletin of the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments)*, 1, 40-44 (in Ukr)
17. Drakokhrust, E.I. (1940). Documents on the right-bank Ukraine of the 18th century: albums and diaries of Johann-Gottlieb Muntz. *Istorič-marksist (The historian-marxist)*, 9, 130-134 (in Rus)
18. Voyages pittoresques de la Pologne par Mьntz 1781-1783. *Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego*. InG.GR 829/47 (in Pol)
19. Album of Muntz. Landscapes and travel and costumes of Ukraine, Moldova and Poland. *Department of written sources of the State Historical Museum*, 446, 1, 45 (in Rus)
20. Album of Muntz. Landscapes of Poland. *Department of written sources of the State Historical Museum*. 446, 1, 44 (in Rus)
21. Zambon, A. (2012). «Etruscan statues and Phoenician vases». *The discovery of archaic sculpture and geometric ceramics in Greece in the late eighteenth and early nineteenth century*. Retrived from http://hicsa.univ-paris1.fr/documents/pdf/MondeRomainMedieval/texte%20A_%20Zambon.pdf (page consultăe le 30/12/2012) (in Frn)
22. Marinovich, L, Koshelenko G. (2000). *The fate of the Parthenon*. Moscow (in Rus)
23. Vishlenkova, E. (2011). *The visual ethnology of the Russian Empire, or to see the Russian is not given to everyone*. Moscow (in Rus)

24. Heber, R. Heber, A. (1830). *The Life of Reginald Heber, D.D. Lord Bishop of Calcutta: With Selections from His Correspondence, Unpublished Poems, and Private Papers: Together with a Journal of His Tour in Norway, Sweden, Russia, Hungary and Germany, and a History of the Cosacks*. London (in Rus)
25. Fabryka L.V., Solodova V.Y. (1995) *Old Odessa in the works of graphics: catalog*. Odessa (in Eng)
26. Vidler, A. (2000). The Paradoxes of Vandalism: Henri Grigoire and the Thermidorian Discourse on Historical Monuments. *The Abbé Grigoire and His World*. Dordrecht, Boston, London, 129-156 (in Eng)
27. Кдлін, У. (1998). The Kaufmann family Schlatter: an overview of four generations. *Swiss Journal of History*, 48, 391-408 (in Ger)
28. Schlatter, D. (1830). *Fragments from some journeys to southern Russia, in the years 1822 to 1828: with special regard to the Nogayen Tatars on Azov Sea*. St. Gallen (in Ger)
29. Нрапунов, Н. (2012). Eastern Europe in the diary of the Scottish traveler J. Webster (1827). *Izvestiya Ural'skogo federal'nogo universiteta (Proceedings of the Ural Federal University)*, 3 (105), 85-97 (in Rus)
30. Alexander, E. (1830). *Travels to the seat of war in the East, through Russia and the Crimea, in 1829*. London (in Eng)
31. Spenser, E. (1839). *Travels in Circassia, Krim, Tartary, including a steam voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople, and round the Black Sea. Third Edition in two volumes*. London (in Eng)
32. Spencer, E. (1994). *Journey to Cherkessia*. Maykop (in Rus)
33. Wrangel, L. (1839). *Sketches from East and South, collected on a trip to Vosnesensk, Odessa, Constantinople, Smyrna, Athens and Corfu. With 8 lithographed views and plans*. Gdansk (in Ger)
34. Kaulbach, B., Titmayer E. (2005). *The artists ethnographer Wilhelm Kiesewetter (1811 - 1865) in the Crimea*. Kiev (in Rus)

FILAS Viktor, Ph.D. in History. Associate Professor, Design Department, Khortytsia National Academy (Zaporizhzhia).

e-mail: filasvn@gmail.com

VISUALIZATION OF THE NORTHERN BLACK SEA REGION BY THE EUROPEAN VOYAGERS: FEATURES, PROCESS, RESULTS

Abstract. Introduction. *Age of Enlightenment of the 18th century was characterized by interest in Eastern culture. Fashion on the eastern culture and educational traditions had greatly increased interest in the Northern Black Sea region, especially in Crimea. In addition, in European society there was a certain demand for visual information about the Northern Black Sea region. This demand was also warmed up by the events of the Russian-Turkish war of 1768-1774.*

Purpose. *The purpose of the article is to highlight the peculiarities of the process of accumulation of visual sources by European travelers, which recorded the historical reality of the Northern Black Sea region of the last quarter of the 18th – the first half of the 19th century.*

Results. *At the end of the 18th century – the first half of the 19th century the voyages were quite a popular phenomenon among representatives of the European aristocracy and ordinary wealthy people. These voyages were increasingly defined as a visual practice based on educational ideology. After the annexation of the Northern Black Sea region to the Russian Empire in the last third of the 18th century, the vast expanses of this region, which preserved a significant number of natural, cultural and historical monuments of various nations and epochs, represented cognitive interest and began to be included in the routes of these trips. The value of travel notes, in addition to describing the geography of travel, interesting facts and the ability to transfer the reader for hundreds and thousands of kilometers, added their visual support. This information contained memories of events, images, objects, which the traveler was dealing with and that were reflected in his mind.*

Conclusion. *We can divide the visual sources created during the private voyages of European travelers into three groups according to the fullness of the reflection of historical reality. The first group includes diary images that capture the state of the surrounding reality, which author saw. These images are not only on par with the text of fixing reality, but often a key informant where text specifies only shows the fact situation or phenomenon (J. Myunts V. Kyzvetter). The second group consists of small visual notes, which reflects the bright scenes recorded by voyagers (S. Fovel, D. Shlyatter, R. Heber, Newham). The last, third, group includes individual works, preserved due to their replication (E. Alexander, L. Kasas). These works belong to the lost or still unknown primary complexes on the North Black Sea region theme.*

Key words: *graphics, visual source, journey, Northern Black Sea region, traveologist.*

*Одержано редакцією 17.10.2018
Прийнято до публікації 15.11.2018*